

Bárdos Judit

Requiem

Andrzej Wajda: Katyń

(Lengyel film. Készült 2007-ben)

Andrzej Wajda több évtized után készítette el régóta tervezett filmjét Katyńról. Több, mint hatvan év távlatából, a közvetlen indulatoktól mentesen látja és láttatja az eseményeket. A történeti távlat lehetővé teszi 2007-ben, a film készítésének idején, hogy már ne a gyűlölet, a harag vezérelje, hanem létrehozzon egy átgondolt, letisztult struktúrát és egy jól működő dramaturgiát, amelynek a közvetítésével elbeszélheti négy család, négy asszony sorsát a katyni tragédia árnyékában. S amelynek köszönhetően requiemet mondhat a kozelski táborban fogvatartott, majd 1940 tavaszán Szmolenszk, Gnyezdovo és Harkov közelében kivégzett, a katyni tömegsírba temetett, több mint tizenötezer lengyel katonatisztért. Legtöbbjük tartalékos tiszt, azaz nem hivatásos katona, hanem értelmiségi, mérnök, tanító volt; közülük az egyik Jakub Wajda, az édesapja. A filmben Andrzejnek nevezik. Ő az a szereplő, aki naplót vezet az eseményekről, s akinek a felesége, Anna évekig hűségesen vár rá. Anna megpróbál mindent megtenni a kimentéséért, majd a család összetartásáért.

Az önéletrajzi háttér nem érvényesül közvetlenül: Annának és Andrzejnek a filmben nem fia, hanem lánya van: Nyika (Weronyika). Wajda a lengyel filmiskola hagyományaihoz hűen évekig keresett megfelelő irodalmi alapot a filmhez, s ezt Andrzej Mularczyk „Post mortem” című regényében találta meg, amely azonban további alapos dramaturgiai átdolgozásra szorult. Van még egy erősen élő hagyomány, melynek jelenlétét lecsendesítve, eltávolítva, de mégis folyamatosan érezzük azokban az utalásokban, melyek magának Wajdának a filmjeit (legtöbbször a „Hamu és gyémánt”-ot) idézik fel. Például az a jelenet, melyben az Antigoné

szerepét tudatosan vállaló Agnieszkát a napfényből levezetik a sötétbe, a „Csatorna” (1957) utolsó snittjére emlékeztet, amelyben a parancsnok áldozatosan visszamegy a csatornába, mert nem hagyhatja magára csapatának maradványait.

1939 szeptember elsején Németország megtámadta Lengyelországot, szeptember tizenhetedikén pedig a szovjet csapatok bevonultak Kelet-Lengyelországba. Szeptember huszonnyolcadikán írták alá azt a szerződést, melynek értelmében a két totalitárius nagyhatalom felosztotta egymás között Lengyelország területét. A szovjet hadsereg hadifoglyokat ejtett, köztük sok tisztet és tartalékos tisztet. Táborokba szállították őket, majd nagy részüket 1940 tavaszán kivégezték Berija javaslata alapján, feltételezve, hogy csakis a Szovjetunió és a szovjet rendszer ellenségei lehetnek. Tetemeiket tömegsírokba dobták. Később, amikor a német és a szovjet felet már nem a Molotov-Ribbentropp paktum kötötte össze, hanem a háború választotta szét és tette egymás halálos ellenségévé (Németország 1941 júniusában támadta meg a Szovjetuniót), akkor egymást vádolták a tömeggyilkossággal. A film idéz abból a dokumentumfilmből is, melyet a németek készítettek 1943-ban a tömegsírok feltárásáról („a tarkónlövés mint a szovjetekre jellemző kivégzési mód”), s abból is, amelyet az oroszok készítettek 1944-ben, azt állítva, hogy a németek követték el ezt a háborús bűnt („a tarkónlövés mint a németekre jellemző kivégzési mód). Nem mindegy, hogy 1940-ben történt-e az esemény (ha igen, akkor az NKVD követte el), vagy 1941-ben (ebben az esetben a németek a felelősek). Ezért ragaszkodik Agnieszka a szabadsága árán is ahhoz, hogy bátyja, Piotr sírkövére 1940 legyen vésve, még akkor is, ha ebben az egyház sem támogatja. (Nem vállalják vele a szolidaritást, mert azzal a kanonok ellen folyó eljárás kimenetelét kockáztatnák. Ezért nem helyezheti el a sírkövet a templomban.)

Lengyelországban sokan sejtették, hogy az oroszok a bűnösök, de a szövetségeseeknek sem volt érdekük ezt kimondani. A film ezt azzal teszi egyértelművé, hogy – bár a cselekmény

több év történetét öleli fel, és a háború utánig, a szovjet rendszer kiépülésének kezdetéig követi hőseinek sorsát – magát a kátyúi tragédiát, az események kiváltó okát a kamera csak a dramaturgiaiailag legfontosabb helyen, a film végén mutatja meg. Látjuk megelevenedni az Andrzej naplójában leírtakat: ahogyan rabszállító vonaton, majd teherautón viszik a lengyel tiszteket (most már tudjuk azonosítani a szereplőket: köztük van Piotr, a pilóta, Agnieszka bátyja, a tábornok /Jan Englert/ és Andrzej /Artur Zmijewski/). Durván lerángatják s egyenként tarkónlövik őket, majd látunk a tömegsírbán egy rózsafüzért markoló kezét, Andrzej holttestét Jerzy szürke pulóverében. Többször is láttunk olyan eseményeket, melyeket ők éltek át, melyeket Andrzej a naplójában említ: a hadifogolytábor életét, a tisztek egymás közti vitáit, a tábornok szerepét, tartást adó szónoklatát a karácsonyi ünnepségen, azt, hogy Jerzy /Andrzej Chyra/ nekiadja a pulóverét. De ez a leghangsúlyosabb: a film vége, a kivégzés brutalitása, személytelensége. A hosszan, kitartóan, egyenként megmutatott tarkónlövések, majd a hullák sötét foltjai az éles napfényben.

A film nyitó képsora szimbolikus: a hídon tanácstalan emberek áradata özönlik, Anna és kislánya az út szélén fekvő holttestek között egy katonaköpennyel letakart Krisztus-szobrot vesz észre. Lengyelországot két oldalról megtámadták, harapófogóba szorították. Később a tisztek ki is mondják: „már nem létezőnk”. Lengyelország nincs többé. Menekülő emberek, gyerekekkel, batyukkal. Mit tegyenek? Visszamenni nyugatra, Krakkóba, a németek által megszállt területre, mint a tábornokné? Vagy elindulni kelet felé, a szovjetek által megszállt övezetbe, az elhurcolt hadifoglyokat követve? Anna végül az utóbbit választja. Férjét szökésre akarja rábírní, Andrzej azonban esküjére, tisztí becsületére hivatkozva elutasítja ezt. Ez az morális tartás, amelyet talán nem túlzás rokonítani a lengyel tradícióból, a lengyel filmiskola műveiből is jól ismert „felesleges hősiességgel”, azzal a belső parancsal, hogy akkor is hősnek kell lenni, ha katonailag, politikailag már nincs értelme. (Különösen Wajda „Lotná”-ja állít emléket ennek a magatartásnak: annak az ulánus hadseregnek, amelyik lovasrohammal

szállt szembe a német tankokkal 1939 szeptemberében.) Erre a tradícióra hivatkozva tud a tábornok lelket önteni a foglyokba 1939 karácsonyán a hadifogolytáborban. És ez a tartás jellemző a tábornoknéra is, aki megtagadja azt, hogy engedjen a nácik nyomásának.

A film végig párhuzamba állítja a náci németek és az NKVD-s oroszok terrorját, kicsit túlságosan is kidekázva, vigyázva az egyensúlyra. Krakkóban, „a Főkormányzóságban” (hiszen Lengyelország nincs többé), a náci tiszt letartóztatja az egyetem függetlenségéhez ragaszkodó professzorokat. Durván fellökik őket egy teherautóra: ugyanaz a személytelen brutalitás, mint Katyńban az oroszok részéről. Andrzej apja többé nem tér vissza a sachsenhauseni munkatáborból, csak a hamvait tartalmazó urna.

A németek nyomást gyakorolnak a tábornoknéra, ismerje el, hogy a szovjetek követték el a katyíni tömeggyilkosságot. Ő ezt megtagadja. Az orosz NKVD-s tiszt nyomást gyakorol Agnieszkára: ismerje el, hogy a németek tették. Ő is megtagadja.

Kivételek is vannak mindkét oldalon: a kérelmét elbíráló szovjet tiszt nem engedi Annát a megszállt területről vissza Krakkóba, de a bizottság német tagja megpróbál szót emelni érte. Másrészt akad egy szovjet katonatiszt, aki házassági ajánlatot tesz neki, hogy megmentse a lengyel tiszt özvegyének várható sorsától. S annak ellenére is, hogy nemet mond, elbűjtatja, és megmenti kislányával együtt.

Igazi drámát Jerzy főhadnagy (Andrzej Chyra) él át: Andrzej barátja, akit korábban a tábornok avatott tisztté. Ott volt a többiekkel a kozelski táborban, Andzejjel, Piotrral, a tábornokkal, majd egy véletlen folytán elkerülte a kivégzést. Mivel korábban Andrzejnek adta a pulóverét, benne a papírjaival, az ő nevét mondják be az áldozatok között, Andrzej anyja, felesége és kislánya pedig évekig reménykedik Andrzej hazatérésében. Jerzy szolidáris velük, meglátogatja őket, eljuttatja hozzájuk Andrzej dokumentumait. Belép a Vörös Hadsereg

mellett harcoló lengyel hadseregbe, annak tisztjeként tér haza Krakkóba. Ott néma elutasításba ütközik, mind Anna, mind volt professzora, mind a tábornokné részéről. Megpróbálja honfitársait és magát is meggyőzni arról, hogy a katyni tömeggyilkossággal kapcsolatos „vizsgálatok pártatlanságát igazoltuk”, „újra szolgálatba álltam”, mert meg kell bocsátani, ki kell bírni, élni kell, egy új országban, egy új rendszerben, egy új világban. Ám a tábornoknéval folytatott beszélgetés után összeroppan. A tábornokné rádöbben, hogy „mi a jelentősége, hogy másképp érez, mint a németek, ha ugyanúgy cselekszik?”. Főbelövi magát.

Wajda filmje mégsem elsősorban a férfiakról, a katonákról, az elhurcolt hadifoglyokról szól, hanem a nők sorsáról:

A tábornokné sorsáról (Danuta Stenka), aki nem enged a németek zsarolásának, nem hajlandó nyilatkozatával a náci propagandát szolgálni, és akinek már a lénye, a megjelenése is tartást sugároz. Ő a régi, úri-nemesi-tiszti Lengyelország értékeinek őrzője egy olyan korban, amikor a független Lengyelország nem létezik. Ennek képi megjelenítése az, hogy ő őrzi férje kardját. Finom képi utalás ez arra, hogy a „Hamu és gyémánt”-ban Maciek szállásadóőjénél, akinél összegyűlik az ellenállók csoportja, egy régi kard van a falon.

Andrzej anyjának sorsáról (Maja Komorowska szép alakításában), aki férjét várja haza a németek fogságából, majd a fiát az oroszokéból. Megkapja a férje hamvait tartalmazó urnát, de a fiáról nem kap egyértelmű híradást.

És Anna sorsáról (Maja Ostaszewska), aki mindenhová követi a férjét, elutasítja a menekülési lehetőségként felajánlott házasságot, majd mindvégig hűségesen vár férjére. Kislányával, Nyikával minden kopogásra összerezzennek, remélve, hogy Andrzej jött meg. Választásra többé nem kényszerül. Fotósként dolgozik Krakkóban. A folyamatos várakozás azonban nem igazán drámai szituáció, ezért a film második felében Anna figurája kicsit hátrébe szorul.

Igazi drámaiságot Agnieszka (Magdalena Cielecka) és Irena (Agnieszka Glińska) sorsa hordoz, a lengyel Antigonéé és Isménéé. Bátyjuk, Piotr katyni tragédiája után Agnieszka nem hajlandó kompromisszumra, az évszám megváltoztatására, akkor sem, ha az egyház sem támogatja ebben, és akkor sem, ha az újonnan berendezkedő hatalom rendőrsége akarja erre rábírní. „Csak az igazság érdekel” – mondja. „Ha a németek öt év alatt nem tudtak megtörni, miből gondolja, hogy maguknak öt perc alatt sikerülni fog?” „Ha választanom kell, vele maradok, a legyilkoltakat választom, nem a gyilkosokat”. Irena viszont úgy gondolja, hogy a szabadság soha nem jön el, élni mégis kell. „Nem változtatod meg a világot. Fogadd el magad, s így vívj ki annyi emberséget, amennyit lehet, annyi lengyelséget, amennyit lehet” – mondja Agnieszkának. Mindkettejüknek megvan a maga drámai igazsága. Hősiesség vagy alkalmazkodóképesség? Esetleg „felesleges hősiesség” (a sírkövet összetörik, így sem marad meg) vagy csak józan realitásérzék? Tiltakozni a tömeggyilkosság s az azt övező hazugság ellen vagy beilleszkedni az új rendszerbe? A film nem egyszerűsíti le a dilemmát, nem fekete-fehéren ábrázolja az ellenálló és a kompromisszumra hajlandó nővért, nem ítélik meg, mert azt is megmutatja, hogy Irena iskolaigazgató lesz és újabb döntési helyzetbe kerül. Felvegye-e a gimnáziumba Tadeuszt, akiről tudja, hogy nemrég még az erdőben, egy partizánosztagnban harcolt az új rendszer ellen, és nem hajlandó meghamisítani apja halálának dátumát? Felveszi s ezzel segíti. Tadeusz (Tadzio) tanulni akar, s az igazgatónő e gesztusa nélkül nem tehetné.

Tadeusz sorsa emlékeztet egyrészt a „Hamu és gyémánt” főhősének (Zbigniew Cybulski játszotta) főhősére, másrészt Wajda személyes történetére is. Wajda is festő akart lenni, a Képzőművészeti Főiskolára járt Krakkóban. Mindhárman a Honi Hadsereg tagjaként harcoltak a Vörös Hadsereg ellen. Mind Tadeusz, mind Maciek későn veszi észre, hogy ki kellene szállni a harcból, a háború eldőlt. Mindkettejüket erre bátorítaná egy hirtelenjött szerelem is, az élet újakezdésének lehetőségét felvillantva. De még nem szakítottak a partizán módszerekkel. Maciek mégis lelövi a párttitkárt, és Tadeusz sem csak plakátokat

szakít le, és erkölcsi igazsága mellett tart ki (nem hamisítja meg apja halálának évszámát), hanem elő is rántja pisztolyát, amikor megállásra szólítják fel az új rend őrei. A „Hamu és gyémánt” készítésének idején Wajda kompromisszumra kényszerült a cenzúra miatt. Ennek ellenére sikerült úgy filmre vinnie Maciek tragédiáját, hogy lényeges, művészi engedményt nem tett, nem fekete-fehéren ábrázolta a két oldalt, az ellenállókét és a beilleszkedőket. Különösen Maciek figurája és Cybulski játéka tette ezt lehetővé: Maciek nem egyszerűen a rossz oldalra állt negatív figura, hanem áldozat is, különösen sebesülése után. Vérző testéhez szorít egy lepedőt, s így a vörös-fehér lengyel zászlóra utal (a fekete-fehér filmben!). Nagy szabad térben, finom kameramozgásokkal kísért, hosszan kitartott haláltusája a szeméttelen, felette az ég, felröppenő madarakkal -- fel is magasztalja őt. A több évtizednyi távolság más távlatba helyezi a lengyel fiatalság egyik útjának ábrázolását a „Katyń” című filmben. Tadeusz halála szikárabb eszközökkel van ábrázolva. Nem értelmezik metaforák, sem szimbolikus helyszín, sem hosszan vezetett párhuzamos montázsképsor, sem expresszív ellentétek. Fegyvert ránt, lelövik, összeesik egy rövid utcai jelenetben. Ami „megemeli” kicsit, az csak ez a finom utalás a „Hamu és gyémánt”-ra.

A „Katyń”-ban hangsúlyos az a motívum, hogy kevésen, sokszor csak a véletlenül múlt, hogy egy lengyel fiatalember a háború alatt a nyugati szövetségesek oldalán álló lengyel Honi Hadseregbe, illetve a szovjetek ellen harcoló partizánosztagba került, vagy pedig a szovjetek oldalán álló lengyel hadseregbe: hogy tehát a háború után, az új berendezkedés során ellenségnek számított-e, vagy ellenkezőleg, karrierre számíthatott. Jerzy főhadnagy mondja ki: „Lekéstem Andersékat. Ha másképp alakul, már rég Londonban vagyok.” (Anders volt a londoni lengyel kormány által szervezett hadsereg főparancsnoka.)

Cenzúra ma már nincs, és nemcsak egy módon szabad láttatni a politikai eseményeket. Wajda mégsem egyoldalú, elfogult filmet készített, hanem az áldozatok sorsát konkrétan

megelevenítő, ugyanakkor az általánosságba emelő, letisztult művet, átdolgozva s így érzelmileg is eltávolítva kissé a közvetlen politikai és önéletrajzi motívumokat. (Szép, visszafogott Pawel Edelman operatőri munkája és Krzysztof Penderecki zenéje is.) A történelmi távlat miatt is, amibe azóta az események kerültek, és azért is, mert a filmnyelv is megváltozott. Wajda ma már nem azt az expresszív, metaforikus filmnyelvet beszéli, amelyen 1958-ban szólt, az új hullám idején. (Gondoljunk például a kápolna ajtajában lógó, felfordított Krisztusra, a párttitkár megölésének pillanatában fellobbanó tűzijátékra, az éjszakai mámoros ünnepség és a hajnali, másnapos vonulás ellentétére a „Hamu és gyémánt”-ban, a fény és a sötétség ellentétének a szokottól eltérő, metaforikus jelentésére a „Csatorná”-ban stb.)

A rendező visszafogott az utalásokban is, mint a kard vagy a Maciek és Tadeusz közti hasonlóságok már említett esetében láttuk. Nem játszik ki minden lehetőséget.

A zászlónak, különösen a lengyel nemzeti zászlónak természetesen itt is nagy szerepe van. A „Hamu és gyémánt” utolsó párhuzamos jelenetsorában nemcsak a már említett módon idézi fel a zászlót a haldoklás-jelenet, hanem a régi, nemesi-úri Lengyelország is a zászló alatt vonul fel a hajnali szürkéségben, egy Chopin-polonéz dallamára. A „Katyń”-ban az oroszok barbár módon széttépik a vörös-fehér lengyel zászlót, és két felét külön tűzik ki. 1945 januárjában, amikor Krakkó felszabadul, az emberek örömeükben széttépik a német zászlót.

Emlékezetes a „Hamu és gyémánt”-nak az a jelenete, melyben egy kocsmá pultjánál Maciek és barátja úgy idézik fel halott társaik emlékét, hogy vodkás poharakat tologatnak a pulton, szimbolikusan elnevezik, majd meggyújtják őket. Mi sem jellemzőbb a „Katyń” visszafogottságára, mint az a tény, hogy amikor Jerzy főhadnagy, öngyilkossága előtt néhány perccel, katonatársai között, a kocsmában, mindenkit meghív egy italra, semmi hasonló látványos gesztus nem történik. Mégis eszünkbe jut, mégis él az utalás.

Rekviem a kivégzett lengyelekért és asszonyaikért. Szép és megrendítő film.

Filmkultúra 2008 december

http://www.filmkultura.hu/filmek/cik_reszletek.php_kat_azon=229